

Din Düşüncesi: Dinselin Ekonomisi, Dönüşümü ve Geleceği

Yazar: İshak Arslan (İstanbul: Küre Yayınları,
2024, 233 s. ISBN: 978-625-6624-10-8)

Vehbi Metin DEMİR*

Kitap İnceleme

Makale Türü: Kitap Değerlendirmesi, **Geliş Tarihi:** 26 Mayıs 2025, **Kabul Tarihi:** 22 ağustos 2025, **Yayın Tarihi:** 30 Eylül 2025, **Atıf:** Demir, Vehbi Metin. “*Din Düşüncesi: Dinselin Ekonomisi, Dönüşümü ve Geleceği* Yazar: İshak Arslan (İstanbul: Küre Yayınları, 2024, 233 s. ISBN: 978-625-6624-10-8)”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 25/2 (Eylül 2025): 1771-1779.

DOI: 10.33415/daad.1706979

Book Review

Article Types: Book Review, **Received:** 26 May 2025, **Accepted:** 22 August 2025, **Published:** 30 September 2025, **Cite as:** Demir, Vehbi Metin. “*Din Düşüncesi: Dinselin Ekonomisi, Dönüşümü ve Geleceği* Yazar: İshak Arslan (İstanbul: Küre Yayınları, 2024, 233 s. ISBN: 978-625-6624-10-8)”. *Journal of Academic Research in Religious Sciences* 25/2 (September 2025): 1771-1779.

DOI: 10.33415/daad.1706979

* Dr. Öğr. Üyesi, Uludağ Üniversitesi, vmetindemir@uludag.edu.tr, Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0002-4799-639X> / Assistant Professor, Uludağ University, vmetindemir@uludag.edu.tr, Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0002-4799-639X>.

İshak Arslan, *Din Düşüncesi: Dinselin Ekonomisi, Dönüşümü ve Geleceği*
(İstanbul: Küre Yayınları, 2024, 233 s. ISBN: 978-625-6624-10-8)

Öz

İshak Arslan'ın *Din Düşüncesi* adlı eseri, Türkçe literatürde din üzerine yapılan çalışmalardan farklı ve özgün bir incelemedir. Arslan, dinden farklı olarak dinsel kavramını kullanır ve “dinsel” kavramını birey ile topluluk arasındaki bir tür genelleştirilmiş ekonomi olarak tanımlar. Yazarın iddiasına göre dinsel fedakârlık, ölçülülük ve ümitvarlıktan oluşan “üçlü sarmal” yapısı sergiler. Üçlü sarmal dinsel başka inanç ve maneviyat türlerinden ayırır. Kitap, dinin ekonomiyle ilişkisini, ritüellerin işlevlerini ve modern dönemde dinin dönüşümünü tartışır. Hedonizmi dinin en güçlü rakibi olarak ele alırken, ateizm ve deizmi gerçek bir alternatif görmez. Bu değerlendirme makalesi, *Din Düşüncesi* kitabına bazı eleştiriler yöneltir-ken bu eserin literatüre özgün ve yaratıcı bir katkı olduğuna dikkat çeker.

Anahtar Kelimeler: Dinsel, Üçlü Sarmal, Din Felsefesi, Genelleştirilmiş Ekonomi, Hedonizm.

Abstract

İshak Arslan's book titled *Din Düşüncesi* is a distinctive and original study compared to other works on religion in Turkish literature. Rather than focusing on religion itself, Arslan employs the concept of the “religious,” which he defines as a form of generalized economy between the individual and the community. According to the author, the religious is structured around a “triadic spiral” composed of sacrifice, moderation, and hope. This triad distinguishes the religious from other forms of belief and spirituality. The book discusses the relationship between religion and economy, the functions of rituals, and the transformation of religion in the modern era. While presenting hedonism as the strongest rival to religion, it does not consider atheism or deism as genuine alternatives. This review highlights certain criticisms but emphasizes that *Din Düşüncesi* makes an original and creative contribution to the literature.

Keywords: Religious, Triple Helix, Philosophy Of Religion, Generalized Economy, Hedonism.

Türkiye’de din üzerine yapılan tartışmalar büyük oranda siyasal gündemler ile koşullanmıştır. Seküler Batı medeniyeti ya da muasır medeniyetler karşısında dini ne yapmamız gerektiği etrafında şairler, politikacılar, akademisyenler ve düşünürler tarafından teklif edilen pek çok öneri gündeme geldi. Bu önerilerin bir kısmı dini ve dindarları *geri kalmanın sebebi* olarak görüp aşağılayarak dinden uzaklaşp aydınlanmayı çözüm olarak sunmaktaydı. Bunun tam tersi öneriler ise dinden uzaklaşmayı Batı karşısında *gerilemenin sebebi* olarak görüp dini başka bir formda yeniden ihya ve inşa etmeyi çözüm olarak öne sürdüler. Bu iki zıt kampın dışında materyalizm, deizm, ateizm, pozitivism karşısında dini düşüncenin sürdürülebilirliğine dair

selefilikten tarihselciliğe bir dizi teolojik-metodolojik tartışmalar yapılmıştır. İlaveten din sosyolojisi, din psikolojisi, din felsefesi gibi akademik disiplinler Batı literatüründen aktarılacak tartışmalar zenginleştirilmiştir.

İshak Arslan'ın 2024 yılında yayınlanan *Din Düşüncesi* başlıklı telif kitabı tüm bu tartışmalarla arka planda diyaloga girmesine rağmen, din ile ilgili yukarıda zikredilen bitmek bilmez ve yorucu tartışmalardan kendisini izole edebilme ve teorik bir bakış geliştirme başarısını elde etmiş, dine dair tümüyle özgün bir perspektif sunmuştur. Telif bir eser olarak içerdiği iddialar ile felsefe, sosyoloji ve ilahiyat disiplinleri açısından yakından incelemeyi hak etmektedir. Yazının devamında kitabın temel iddiaları incelenecektir.

Din Düşüncesi kitabı *dinsel* kavramının tanımı ile başlamaktadır. Arslan, “Belirli topluluğa özgü, inançlar, ritüeller ve eylemler bütünü” olarak *din* kavramı yerine farklı toplulukların dini tecrübelerine teşmil edilebilir isimler, sıfatlar ve fiillerin toplamı olarak *dinsel* kavramını” tercih etmiştir. (s. 11). Kitap “din nedir “sorusundan farklı olarak dinleri imkan koşulu olan transandantal bir yapıya yani “dinsel olan nedir” sorusuna odaklanır. Oldukça açık bir akademik netlikle kitabın hemen girişinde dinsel tanımı net şekilde verir: “*Dinsel* tekil kişinin toplulukla karşılaştığı arayüzde görünürlük kazanan; temel bileşenleri fedakarlık, ölçülülük ve ümitvarlıkla (üçlü sarmal) ile ilgili borçlanma, paylaşma ve ödeşme işlemlerini sevk ve idare eden bütünleyici bir *ekonomidir*” (s. 11).

Burada üç önemli entelektüel yenilik dikkat çeker. Teorik yenilik yapmanın, yeni bir bakış açısı kazanmanın en elverişli yolu, daha derin ve yakın okumalar yapmaktan ziyade *konum değiştirmektir*. Teorikleştiren özne konum değiştirdiğinde ya da nesnelerin yerleri ve konumları değiştirildiğinde bir gestalt değişimi gerçekleşir ve parçalar yeni bir anlam kazanacak şekilde yeniden organize olurlar. İshak Arslan'ın bu bağlamda geliştirdiği ilk teorik yenilik dinin konumunu değiştirmesidir. Dini tekil kişinin psikolojisi (korku, umut, deneyim, arzu, anlam arayışı) gibi fenomenolojik-psikolojik-varoluşsal hatların gördüğü yere yerleştirmez. Ancak antropoloji ve sosyolojinin yaptığı gibi dini (işlevsel organizasyon, kimlik, sömürü, totem vs.) gibi işlevsel-organizasyonel-ekonomik topluluk unsuruna da ait görmez. Sosyal bilimsel bakışa musallat olan öznel-nesnel, yapı-fail gerilimleri bypass etmeyi sağlayacak şekilde, dinsel topluluk ile tekil kişi

arayüzüne yerleştirdiğinde tüm bu mezkur hatların zaaflarından kurtularak özgün bir bakış edinmeye teşebbüs etmiştir.

İkinci teorik yenilik ise dinsel inançtan ayırarak onu manevi-entelektüel bir şey olmaktan çıkarıp bir ekonomi olarak daha sağın bilimsel terimlerle ele almaya teşebbüs etmesidir. Üçüncü ve en dikkat çekici yenilik, açıklamalarında şaşırtıcı biçimde aşkınlık, ebediyet, tanrısalılık türünden düşüncelere başvurmamasına rağmen tasvirinde kaba fırça darbeleri kullanmadan, yani aşkınlığı içkinliğe irca etmeden, maddi bir ekonomi içinde *kalarak onun ötesine*, maddi ekonominin sonsuzluğa açılan bir ekonomiye açılmasını açıklayabilmesi, aşkınlığı ilga etmeden ama onu içkinliğe tercüme edilebilir şekilde açıklayabilmesidir. Dahası tüm bu teorik yenilikleri herhangi bir filozofa ya da görüşe dayanmadan ama mümkün tüm pozisyonlarla da irtibat kurarak inşa etmiş olması Türk düşüncesi açısından heyecan ve umut vericidir.

Böylece sadece tanım ile yaptığı üç önemli entelektüel yeniliği takdir ettikten sonra kitabın birinci bölümünü biraz daha açmak gerekir. Birinci bölümde dinsel temel yapısını açıklayan Arslan'a göre dinsel bir ekonomik şekilde yapılandırılmıştır ancak bu açıklama dahilinde dinsel Geroge Bataille'nin tabiri ile "genelleştirilmiş bir ekonomidir". Sadece alma ve kazancın değil, feda etme ve vermenin de olduğu bir farklı bir ekonomidir. Görünürdeki bu karşıtlığa rağmen olağan ekonomi ile dinsel ekonomisi tamamlayıcı işlev görür. Olağan ekonomi kazanma ve karlılığa odaklanırken, dinsel ekonomisi fedakarlık ve kapanmayan borç vaadi ile spektrumu genişletir. Tıpkı Carl Schmitt'in *politik olanın* tüm diğer idari, ekonomik, ahlaki terimler ile ilişkide olmasına rağmen onlardan tamamen ayrı kendi özgül ekonomisi içinde çalıştığını iddia etmesi gibi Arslan da *dinsel* olağan ekonomi içinde tüketilemeyen ama ekonomiyi destekleyen ve tamamlayan bir ekonomi olarak sunar.

Peki dinsel temel bileşenleri nelerdir? Arslan, dinsel temel bileşenleri olarak fedakarlık, ölçülülük ve ümitvarlık (üçlü sarmal) unsurlarını sayar. Bu üç unsur karmaşık ve kararlı bir yapıya ulaştığında dinsel üretirler. Fedakârlık, topluluğu kuran, mayalayan, *biz* duygusunu yaratan; ölçülülük, bu yapının aşırılıklara sapmasını engelleyen; ümitvarlık ise geleceğe dair bir devamlılık ve yenilenme enerjisi sunan unsurlardır.

Yazar üçlü sarmalın temel unsurlarını netleştirmek ve saflaştırmak için onları benzeri kavramlardan titizlikle ayırır. Fedakarlığı, hediyeden, bağıştan, iyilikten, kahramanlıktan dikkatlice ayırarak fedakarlığın karşılık ile ödenemeyen, riskli, uzun vadeli satın alınamaz ve aidiyetin kurucu unsuru olduğunu netleştirir. Ölçülülüğü, yasallık ve kontrolden ayırır. Ümitvarlığı da; yatırım, şans, talih ve iyimserlikten ayırt ederek (s. 72) diğer benzer anlam ailesinden ayırır. Arslan'ın burada gösterdiği kavramsal titizlik takdire şayan bir entelektüel zarafet örneğidir.

İkinci bölümde dinsel in işlevi nedir sorusuna niyet ve eylemlerin ekstra enerjilerinin dağıtılması cevabını verir. Ekonomi maddi servetin, hukuk adaletin, siyaset gücün dağıtımı iken “dinsel niyet ve eylemin vergilendirilmesi yoksunluk/acı cinsinden ilave maliyetler ile doyum cinsinden ekstra kazanımların üçlü sarmal aracılığıyla paylaştırılmasıdır” der (s. 75). Olağan ekonomiye müteakbil bilişsel/manevi hiyerarşiler her farklı dinsel ritüeller ve fenomenler olarak türlü çeşitlilikte açığa çıkar ve Arslan bunları izah eder. Daha sonra tüm dinlerde var olduğunu ileri sürdüğü ideler ve template’lerden hareketle özellikle ritüeller ve ayinler ile dinsel kendine has zaman-mekanı ve eylemleri ölçme kriterlerini açıklar. Yazara göre, dogmalar ve ritüelleri vergilendirmeye benzer düzenleyici işlevler görürler. Günah, tövbe, kefare, arınma gibi pratikler de kısıtlama, teşvik ve yenilenme, çoğaltma ve kaldıraç (vaadin büyüklüğü) sistemleri gibi yenileyici ve sürdürülebilir işlevler icra eder.

‘Dinsel Sınır Ötesi’ başlığını taşıyan üçüncü bölüm kitabın yenilikçi yönlerinden birini içerir. Burada yazar dine benzeyen ama din olmayan “dinimsi” ve “din-dışı” kavramlarını bir spektrum içinde ele almıştır. Güncel literatürde new-age dinler, ideolojiler, ve politik grupların teolojik özellikler taşıdığı tespit edilmiştir, Post-sekülerizm eleştirileri ve politik-teoloji modern fenomenlerin teolojik boyutlarını ifşa etmektedir. Ancak burada çok hassas bir nokta var ki, her yerde dine benzer özellikler gösterilebilirken dinin bu din-benzeri modern yapılardan tam olarak nasıl ayrıldığı çoğu zaman gölgede kalır. Böylelikle politik-teoloji çalışmaları ilginç olmakla birlikte tam olarak dinsel olanın ne olduğunu açıklamadığı için açıklayıcı gücü zayıf olarak kalır. Arslan'ın *dinimsi*, *din-karşıtı*, *din-dışı* gibi kavramsal araçları kullanarak dinsel kendisine benzer tüm formlardan ayıracak cetera sağlar. Arslan, modern spor kültürlerinden hedonist yaşam

tarzlarına, münzevilik biçimlerinden dini teröre kadar geniş bir alanda “dinselin varyasyonlarını” analiz eder. Kültleri ve siyasi ideolojileri üçlü sarmala en yakın dinimsi formları olarak görürken, hobi gruplarını, örgütleri, spor kulüplerini, bağımlılık gruplarını da dinselenden nüveler taşıyan ama dinsel gücüne erişemeyen dinimsiler olarak sınırlandırır.

Bu bölümde yer alan kitabın en çarpıcı iddialarından birisi şudur: “Dinselin görece en güçlü rakibi yaygın inancın aksine sözde “ateizm” değil hedonizmdir” (s. 108). Kitap bağlamında çok makul bir iddiadır zira dinsel Tanrıya iman koşulu yerine üçlü sarmalı ve ilişkileri ile açıklanınca sonsuza ertelenen hazlar ve umutlar yerine şimdi burada hazza odaklanan hedonizm dinin baş rakibi olarak tebarüz eder. Yazara göre, hedonistin mabedi bedendir; hedonizm bencillik ve geleceksizlik dinsel tam zıddı olan “şimdi ve burada”ya saplanmış bir varoluş tarzıdır (s. 110).

Benzer şekilde inziva ve münzevilik biçimleri de dinsel olanın içinden çıkan ancak onunla hesaplaşan alt ya da ara formlar olarak analiz edilir. Münzevi toplumun vergilendirme sistemine girmeyi reddederek dinsele rakip olur. Failin kendi canına kastettiği *intihar*, ötekinin canın kastettiği *terör* (s. 125) ve varoluşun toptan olumsuzlanması olan *nihilizm* fedakarlığa karşı bencillik, ölçülülüğe karşı ölçsüzlük, ümitvarlığa karşı ümitsizlik içerdiği için de *din-karşıtı* olarak sınıflandırılır.

‘Dinselin Zaman-Mekansal Görünümleri’ başlığını taşıyan dördüncü bölümde Arslan, dinsel tarihsel görünümelerini analize girer. Yahudilik, Hristiyanlık, İslam ve Budizm örnekleri, kendi ideleri (seçilmişlik, kefarete, temizlik, acıdan arınma) bağlamında ele alınır. Burada dikkat çeken husus her dinin bir tür “borçlandırma stratejisi” üzerinden işlerlik kazandığı yönündeki açıklamadır.

Yahudilik’te ezeli sözleşme, Hristiyanlık’ta günah borcu, İslam’da ise temiz doğup temiz kalma teklifi borçlandırma stratejilerinin temelini oluşturur. Bu bölümde Arslan’ın çözümlemeleri özellikle Yahudilik ve İslam örneklerinde detaylıdır. İslam’daki “temizlik idesi”, sadece beden değil, ekonomi politik, şehir planlaması ve gündelik yaşam pratiklerine dek yayılır. En dikkat çekici olan İslam’ı tamamen özgün bir şekilde tevhid üzerinden değil de *temizlik idesi* ve *hijyen devrimi* (s. 171) üzerinden tanımlamış ve bu konuda yeterince

ikna edici argümanlar geliştirmiş olmasıdır. Uzak Doğu dinlerini de analizine dahil ederek kapsayıcılığı artırmaya çalışan yazarın neden paganizmi ve totemizmi dinsel bir form olarak ele alıp değerlendirmedigine dair net bir açıklama kitapta yer almaz.

Her bir tekil dinin teklifi ve çözüm önerileri ile birlikte içsel kısıtlılıkları ve zafiyetlerini de göstererek okuyucuya içkin bir eleştirinin ipuçlarını verir.

‘Dinselin Dönüşümü’ başlığı taşıyan 5. Bölümde dinin modern dönemde dönüşümü ve buna dair açıklamalara dair tüm literatürle cepheden yüzleşmeye girişir. Alman Feuerbach, Marx, Freud, Weber; Fransız Durkheim, Marcel Mauss, Levi-Strauss; ve yazarında kendini en yakın hissettiği Anglo-Amerikan, Malinowski, Redcliffe Brown, Taylor, Frazer, Boas, James, Dewey gibi tüm büyük kuramların teorilerini ele alıp gözden geçirir literatür ile diyaloga. Burada dikkat çeken bir ayrıntı “genelleştirilmiş ekonomi” ve “lanetli pay” kavramları ile yazarın pozisyonuna en yakın olan Fransız düşünür George Bataille ile kitabın hiçbir yerinde aktif bir diyalog kurulmamış olmasıdır. Buna rağmen böyle görece küçük hacimli bir kitapta tüm bu literatürü özgüvenle karşısına alması ve hiçbir tekil pozisyonu benimsemeden kendi özgün teorilerini geliştirmesi kitabın temel zaferlerinden birisidir.

db | 1777

Kitabın en kısa bölümü olan ‘Dinselin Geleceği’ başlıklı son bölümde sekülerleşmenin her şeye rağmen dinselin temel yapısını ortadan kaldıramayacağını, bilimsel ve teknolojik gelişmelerin topluluğa bağlılığı ve borçlanmayı görece azaltmasına rağmen ortadan kaldıramadığını, nihayetinde büyük değişimler geçirse bile dinselin hayatiyetini sürdüreceğini iddia eder. Hatta dinselin üçlü sarmalı fikrinin niceliksel hale getirilip bir tür dinselin biliminin bile inşa edilebileceğini teklif eder (s. 256).

İshak Arslan’ın *Din Düşüncesi* kitabı pek çok düşündürücü yenilik barındırmasına rağmen teorik ve metodolojik açıdan net olmayan bazı hususları içermektedir. Birinci sorun, kitap dinsel tanımlarken topluluk ifadesini sürekli kullanır ve metnin tüm referans ve meşruiyet kaynağı neredeyse topluluktur. Topluluğu “sosyo-kültürel zaman-mekanda tekil kişilerin etkileşimleri ile oluşan tümel bir entitedir”(s. 14) diye tanımlayan yazar aynı zamanda okuyucuyu topluluğun tanımı zor ve hipotetik bir kavram olduğu noktasında uyarır.

Ancak sorun sadece akademik bir kavram netleştirmesi değil. Çünkü dinsel eğer tekil kişi ile topluluk arasında bir borçlandırma-ödeme-vergilendirme sistemi ise onun tekil kişi ile anlık iletişimde olması gerekir fakat bu durum dinsel antropolojik işlevsel bir çıktı haline getirir. Tersine topluluğu tekil kişinin temas halinde olduğu, alışveriş yaptığı şundaki cari ekonomik girdi-çıkılardan oluşan sistem olarak değil de andaki networkü aşarak çağlar boyu varlığını sürdürebilen *Geist*'a benzer bir bütünlük olarak telakki edersek dinsel felsefi bir ideye dönüşür. Yazar bu iki seçeneğe de razı olmayacak görünür.

İkinci sorun ise, olağan ekonomi ile uhrevi iktisat arasındaki gel-gitli ilişkinin bazen kafa karıştırıcı olmasıdır Bir yandan dinsel ekonominin normal ekonominin ötesinde, onun terimlerine indirgenemez. Onu destekler ve devamlılığını sağlar ama ondan bağımsızdır (s. 75). Başka yerlerde ise dinsel ekonominin esas etkinliğinin olağan ekonomiyi etkilemesi olduğu iddia edilir (s. 36). Arslan birbirlerini tamamlayan ama bağımsız bu iki ekonomi arasındaki ilişkiyi net bir çerçeve içinde sunmamaktadır.

1778| db

Üçüncü sorun ise, kitabın en dikkat çekici özelliği olan dinsel; yücelik duygusu, ölüm ve doğa karşısında çaresizlik hissi, anlam arayışı, sembolik değer, aidiyet ihtiyacı gibi öznel anlam ve değer dünyasını tümüyle paranteze alarak açıklamasıdır. Fedakar olma, ölçülü olma ve ümitvar olma psikolojik bireyin öznitelikleri olabilir ama Arslan'ın kitabında bunlar şahsa/tekil kişiye atfedilmez. Kitap sanki romantizm öncesi bir çağda yazılmış gibi, öznel iç dünyaya neredeyse hiç referans vermemekte ya da verdiği yer de bunları sadece destekleyici yan ürünler olarak görmektedir. Anlam, sembolizm ve değer bu denli askıya alarak bir açıklama yapmak bir başarı olmasına rağmen derin dini bağlılıkları açıklamada bir tür soğuk kanlılık ve yapaylık/üçüncü şahıs bakış açısı hissi vermektedir.

Dördüncü tartışmalı husus ise yazarın din karşıtı olarak özellikle hedonizmi muhatap alması ve ateizmi ve deizmi dine alternatif sahici bir pozisyon olarak görmemesidir. Yazara göre ateizm tutarlılığı savunulamaz yahut çelişkili bir pozisyon gibi sunulur. Topluluk açısından karşılığı olmayan deizm, materyalizm ve teizm de dinsel kapsamında ele alınamayacak bağlam dışı tartışmalar olarak tasvir edilmektedir. Bu konudaki hacimli literatürü bu şekilde devre dışı bırakılması dikkate değer olmakla birlikte oldukça tartışmaya açıktır.

Eleştirilebilecek pek çok yönü olmasına rağmen İshak Arslan'ın özgün ve yenilikçi telif eseri olan *Din Düşüncesi kitabı* Türk düşünce dünyası ve akademi açısından yakın ilgi ve tartışmayı hak etmektedir. Genel olarak değerlendirildiğinde bu eser, dini antropolojik bir bakış açısından ele alarak onu bir tür ekonomi olarak değerlendirmekle ülkemizde pek karşılaşmadığımız yeni bir teklif sunmaktadır. Sosyoloji, ilahiyat ve felsefe camiası açısından ilgi uyandırıcı ve kıymetli bir katkı olarak değerlendirilebilir.

Kaynakça

Arslan, İshak. *Din Düşüncesi: Dinselın Ekonomisi, Dönüşümü ve Geleceği*. İstanbul: Küre Yayınları, 2024.

